

Кострубіцька А. В.

Київський національний університет будівництва і архітектури

СВОБОДА СЛОВА ТА ОКРЕМІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ ПІД ЧАС ВІЙНИ

У статті проаналізовані особливості діяльності засобів масової інформації під час війни та чим ця діяльність відрізняється від роботи журналістів у мирних час. Особлива увага приділена аспекту державного регулювання діяльності медіа у зв'язку з воєнними діями. Виявлено особливості регулювання роботи преси, телебачення та Інтернет-ЗМІ як у європейських країнах, так і в Україні.

Визначено, що з початку активної фази російського вторгнення на територію України більшість урядів європейських країн не запровадили законодавчих змін, спрямованих на регулювання роботи соціальних мереж чи телеканалів у відповідь на війну в Україні. Водночас зазначається, що національні регулятори заборонили або заблокували доступ до трансляцій російського контенту з метою запобігання дезінформації. Серед обґрунтувань таких дій у правовому полі застосувались такі: забезпечення моралі та законності при наданні медіа-апослуг (Естонія), загрози національній безпеці та безпеці громадян (Латвія), занепокоєння щодо розпалювання ненависті (Молдова).

Особлива увага зосереджена на дослідженні діяльності журналістів під час збройного протистояння, а також можливих наслідків публікацій матеріалів: співпраця з військовими та політиками, гуманітарна місія, робота в зоні бойових дій, мовне питання тощо. Виокремлено три можливі наслідки діяльності ЗМІ під час воєнного стану: 1) ЗМІ можуть сприяти прискоренню політичних рішень через одночасне висвітлення проблеми на багатьох ресурсах; 2) ЗМІ можуть утруднювати досягнення політичних цілей через занадто емоційне висвітлення новин або розкриття військових операцій; 3) діяльність ЗМІ може впливати на політичний порядок денний.

У висновках підкреслено, що війна Росії проти України має суттєві наслідки для ЗМІ. Дедалі зрозумілішим стає, що лише незалежна журналістика може допомогти дати точне розуміння війни та допомогти у пошуках правди.

Ключові слова: засоби масової інформації, державне регулювання, війна, воєнні дії, свобода слова.

Постановка проблеми. Роздуми про війну Росії проти України підкреслюють важливу роль, яку засоби масової інформації (далі – ЗМІ) відіграють у демократичному суспільстві, особливо під час війни. Під час збройного конфлікту є гостра потреба в правдивій, точній та якісній інформації в демократичній державі. Без цього демократія не може функціонувати ефективно.

Проте роль журналістики в демократичних і авторитарних державах кардинально відрізняється. У демократії незалежна журналістика виступає як четверта влада, тоді як в авторитарній чи тоталітарній державах роль ЗМІ далека від ролі урядового сторожа. Під час війни в Україні, починаючи з 2014 року, російські ЗМІ використовуються лише як механізм пропаганди режиму Путіна. Наслідком цього є російське суспільство, яке живе в альтернативній, неправдивій реальності [8].

Діяльність ЗМІ під час війни зазнає кардинальних змін. У цих умовах державі потрібно розробляти нові рекомендації щодо діяльності журналістів, зокрема затверджувати їх на законодавчому рівні. Для цього варто проаналізувати наявний досвід та аналітичні записки зарубіжних дослідників з даної проблематики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показав, що такі науковці як Бала В., Бурмагін О., Виставкіна Д., Гнатюк С., Моргун А., Ожеван М., Штурхецький С. та інші присвятили свої доробки різним аспектам державного регулювання діяльності ЗМІ в умовах війни.

Метою статті є аналіз діяльності засобів масової інформації під час війни, виокремлення його особливостей, зокрема місця та ролі державного регулювання діяльності мас-медіа в умовах збройного протистояння.

Виклад основного матеріалу. Європейський парламент вже давно підтримує ініціативи Європейського Союзу (далі – ЄС) щодо регулювання цифрових платформ та зміцнення потенціалу ЄС у боротьбі з дезінформацією та кіберзагрозами. На позачерговій сесії 1 березня 2022 року була ухвалена резолюція, в якій засуджується інформаційна війна, що ведеться російською владою, державними ЗМІ та довіреними особами «для створення розколу з принизливим змістом і неправдивими наративами» щодо ЄС. Це призвело до заборони діяльності Russia Today і Sputnik в ЄС, а також до звернень до Google і YouTube щодо видалення акаунтів, які пропагують війну. Резолюція закликала до повного використання режиму кіберсанкцій ЄС проти осіб, організацій та органів, відповідальних або причетних до різних кібератак, спрямованих на Україну, а також до дій для підтримки України та країн-партнерів у покращенні їхньої стійкості до можливих російських атак.

9 березня 2022 року на пленарному засіданні парламенту було рекомендовано створити європейський центр для боротьби з загрозами та посилити заходи щодо боротьби з дезінформацією на онлайн-платформах [6].

З початку активної фази російського вторгнення на територію України більшість урядів європейських країн не запровадили законодавчих змін, спрямованих на регулювання роботи соціальних мереж чи телеканалів у відповідь на війну в Україні. Водночас країни ЄС ухвалили пакет санкцій щодо роботи про кремлівських ЗМІ. Наприклад, Естонія та Латвія внесли правки до чинного законодавства щодо роботи медіа, Литва посилила контроль над мовленням та соціальними мережами, а Молдова розширила повноваження органів безпеки у рамках моніторингу висвітлення війни у ЗМІ. Деякі держави звернулися до національних регуляторів заборонити або заблокувати доступ до трансляцій російського контенту з метою запобігання дезінформації. Серед обґрунтувань таких дій у правовому полі застосувались такі: забезпечення моралі та законності при наданні медіапослуг (Естонія), загрози національній безпеці та безпеці громадян (Латвія), занепокоєння щодо розпалювання ненависті (Молдова) [7].

Що ж стосується України, то медіаринок тут завжди був достатньо диверсифікованим. Діяльність приватних телеканалів, радіостанцій та Інтернет-ЗМІ не обмежувалась чинним законодавством. Єдиним прецедентом стало блокування рішенням Ради національної безпеки і оборони

(РНБО) трьох опозиційних телеканалів у лютому 2021 року через загрозу національній безпеці України. На редакційну політику інших телеканалів медіаексперти вбачали тиск, але не з боку державного регулятора, а з боку їхніх власників. Відтак новинний порядок денний на різних ресурсах міг суттєво відрізнятись.

Аналізуючи війну Росії проти України, починаючи з 2014 року, науковці дійшли таких висновків: «спираючись на потужну багаторічну інформаційно-психологічну обробку своїх громадян і громадян України, активну кампанію в соціальних мережах, часткове скуповування українських ЗМІ (зокрема загальнонаціональних), використання стратегічного контенту (книги, телесеріали, фільми, псевдонаукові та наукові дослідження тощо), Росії на перших етапах агресії вдавалося істотно дезорієнтувати населення України, грати набагаторічних деструктивних тематиках, зменшити підтримку громадянами дій керівництва держави в умовах неоголошеної війни» [10].

З моменту повномасштабного вторгнення Національна рада з питань телебачення і радіомовлення із посиланням на рішення РНБО повідомила, що в умовах воєнного стану усі загальнонаціональні інформаційні канали транслюватимуть цілодобовий телемарафон «Єдині новини». До виробництва контенту залучили обрані телеканали, а решті було рекомендовано транслювати вже готовий продукт. З огляду на вплив власників медіаресурсів на редакційну політику таке рішення про єдину інформаційну політику у державі виглядало логічним.

Досліджень особливостей роботи ЗМІ під час воєнного стану серед українських науковців недостатньо. Водночас окремі дослідники та організації, починаючи з 2014 року (а саме з початку воєнної агресії Росії проти України), аналізували роботу журналістів у нових реаліях та створювали так звані «дорожні карти», яких повинні дотримуватися представники ЗМІ, висвітлюючи події воєнних конфліктів. Зокрема, декілька досліджень були присвячені вживанню адекватної (нейтральної) термінології та лексики у медіа просторі. Зазначалося, що «тиражування емоційної лексики, «мови ворожнечі та ненависті» (hate speech), негативних назв-образів тих чи інших суспільних груп («сепари», «лугандони», «коло-ради», «ватники», «біженці» тощо) об'єктивно стає потужним й довготривалим чинником конфронтації та є прямою загрозою національній безпеці» [11]. Втім згодом ГО «Інститут масової інформації» та ГО «Телекритика» спільно з Координатором проектів ОБСЄ в Україні розробили

словники та експертні рекомендації, і частина ЗМІ вирішили використовувати офіційну термінологію. Водночас, нормативного врегулювання питання нейтральної термінології, наприклад, у вигляді підзаконного акту, що містив би єдиний словник нейтральної термінології, чітко корельований з відповідними статтями Законів України та міжнародного права [11] не було впроваджено.

Дослідження іноземних медіааналітиків приділяють увагу питанню, яку роль повинні відігравати ЗМІ під час у державі, чи можуть вони стати провідником миру та які принципи діяльності ЗМІ повинні бути гарантовані державою.

Як зазначає С. Штурхецький, «журналісти можуть як впливати на припинення війни (публікуючи факти насилля та гуманітарних катастроф і привертаючи увагу міжнародної спільноти), так і журналістів можуть використовувати для подальшої ескалації конфлікту. І правил цього використання чи якихось моральних застережень часто не існує. Журналістам можуть «згодувати» інформацію з метою обману громадської думки, із журналістів можуть «зняти» розвідувальні дані, життя журналістів перетворюється на розмінну монету – від банального викупу до показової страти з метою терору» [14].

Однією з основних місій, що покладається на ЗМІ є гуманітарна. Представники медіа можуть надавати необхідний зворотній зв'язок для гуманітарних організацій через налагодження зв'язку отримувачами допомоги шляхом проведення інтерв'ю та журналістських розслідувань. Незалежно від того, де надається гуманітарна допомога в Україні, місцевий журналіст повинен завжди спостерігати за процесом, спілкуватися з людьми і з постачальниками гуманітарної допомоги та повідомляти про це через місцеві засоби масової інформації. У такий спосіб буде відбуватися інформування широкого загалу та гуманітарних організацій про те, як надавалася допомога, хто її отримав і чи є питання, які потребують вирішення або механізми, які слід покращити [11, с. 77].

Цікавим є дослідження, проведене американським науковцем А. Лавлейсом в університеті Огайо, в якому він порівнює роботу ЗМІ під час Другої світової та нині, у рамках російсько-української війни. Для нашого контексту важливі такі аспекти:

– політикам та військовим у рамках війни варто навчитися ухвалювати непопулярні серед громадськості рішення, якщо вони потрібні, зокрема це стосується кадрової політики. Водночас варто протистояти спробам журналістів грати

на випередження та публікувати будь-які рішення до того, як вони відбулися. Під час війни це може лише зашкодити;

– цензура буде неефективною. Нацистська Німеччина намагалася припинити радіомовлення BBC під час Другої світової війни і зазнала невдачі. Неодноразові невдалі спроби Росії заблокувати західні соціальні мережі в Україні вказують на те, що сучасна цензура в Інтернеті буде неефективною;

– журналісти повинні мати акредитацію та інструкції щодо того, яку інформацію вони повинні публікувати, яка інформація є шкідливою;

– критику не можна замовчувати. Думки опозиції у Сполучених Штатах не були обмежені під час Другої світової війни, і така політика повинна продовжуватися в майбутніх війнах. Військові повинні бути відкритими до преси. Навіть тоді, коли це неприємно, люди хочуть правди. Негативні новини також не обов'язково шкідливі, коли йдеться про зв'язки з громадськістю. Військове керівництво під час Другої світової війни мало перестороги, що якщо преса була б занадто оптимістично налаштована, американці повірили б, що конфлікт майже виграли, і втратили б інтерес. Негативні новини можуть утримати цивільне населення від сприйняття перемоги як належного в тривалих конфліктах;

– військові повинні забезпечити доступ до рядових солдатів і заохочувати журналістів писати про них. Такі історії піднімають бойових дух [5].

Окрема увага у західних дослідженнях приділяється Інтернет-ЗМІ та соціальним мережам, оскільки саме ця сфера найважче піддається регулюванню та цензурі. Через такі платформи як Twitter, Instagram, Reddit, Telegram, TikTok українці діляться фотографіями, відео та особистими історіями. Це надає людське обличчя війні, яке позбавлене евфемізмів, аналізу експертів в академічному стилі та вибірковості наративів, створених медіаорганізаціями. Наприклад, молода дівчина документує в TikTok своє життя в бункері в Чернігові під бомбардуванням російських загарбників, інша дівчина з Маріуполя веде відеощоденник, який доступний зараз на YouTube, у майже реальному часі. Ми чуємо постійну присутність бомбардувань, розповідь про щоденні випробування – добування води зі снігу, виживання після вибуху снаряду, який зруйнував квартиру і т.д. Однак соціальні медіа часто можуть ставати джерелом дезінформації. Потрапивши під перехресний вогонь, аудиторія соціальних мереж повинна сама вирішити, кому вірити. Через це

багато дослідників стверджують, що людство живе в «епоху дезінформації» або у «світі пост-правди», але має вже вроджену здатність виявляти обман [2].

У зарубіжних дослідженнях часто можна зустріти думку, що «журналісти мають усвідомлювати вирішальну роль журналістики під час конфлікту. Під час конфліктів недостатньо об'єктивно надавати факти чи опозиційні погляди, бо саме вони можуть спровокувати новий виток насилля в спіралі конфлікту. Журналісти мають знати більше про причини конфліктів, як конфлікти розгортаються та закінчуються, а також знати, де шукати причини виникнення конфліктів та шляхи їхнього вирішення. Конфліктно-чутлива журналістика визнає те, що проблема виходить за рамки будь-якої ситуації та має коріння, яке необхідно критично вивчати. Саме тому журналісти повинні надавати факти з урахуванням ширшого контексту, коли поодинокі випадки є частиною більшого цілого, а окремі люди – частиною складної матриці, яка постійно змінюється [9].

Західні дослідження зазначають, що ЗМІ повинні нести об'єднуючий чинник у суспільство під час війни. Згідно з демократичною теорією, «навіть у воєнний час ЗМІ повинні давати можливість громадянам політично оцінити війну та наслідки» [4]. Журналіст повинен бути не провідником миру, а швидше нейтральним посередником, кажуть фахівці.

Крістіан Ейлдерс вважає, що діяльність ЗМІ повинна підпорядковуватися принципам роботи, які існували у мирний час. Тобто накладати додаткові обмеження на роботу журналістів під час воєнного стану не потрібно. Він вважає, що «головним завданням ЗМІ у воєнний час є репрезентація і оприлюднення всіх точок зору. Але ця проста вимога сама по собі є справжньою проблемою в умовах війни» [3].

Медіааналітики виокремлюють три можливі наслідки діяльності ЗМІ під час воєнного стану:

1) ЗМІ можуть сприяти прискоренню політичних рішень через одночасне висвітлення проблеми на багатьох ресурсах; 2) ЗМІ можуть утруднювати досягнення політичних цілей через занадто емоційне висвітлення новин або розкриття військових операцій; 3) діяльність ЗМІ може впливати на політичний порядок денний [3]. Зважаючи на ці ефекти, медіа експертам потрібно напрацювати єдиний стандарт для висвітлення подій та історій під час воєнного стану у ЗМІ, а державний регулятор має ці принципи закріпити нормативно-правовим актом.

Висновки. Війна Росії проти України має суттєві наслідки для ЗМІ. Дедалі зрозумілішим стає, що лише незалежна журналістика може допомогти дати точне розуміння війни та допомогти у пошуках правди. Але також зрозуміло, що журналісти стикаються з величезними ризиками, роблячи репортаж і демонструють сміливість, розповідаючи історії чесно та без цензури. Водночас активно ведуться і кампанії дезінформації. Через використання соціальних мереж росіяни та багато інших користувачів у світі бачать лише викривлену картину реальності війни в Україні. Відтак ЗМІ повинні використовувати весь спектр інструментів, доступних у цифрову епоху для створення новин. Це сприятиме залученню громадськості у контекст, підвищенню розуміння процесів, що відбуваються, а також розвитку емпатії. У цьому процесі дослідники медіа також відіграють важливу роль, звертаючи свою дослідницьку увагу на наслідки російського вторгнення, вчені можуть надавати висновки про війну та її наслідки для ЗМІ [8].

ЗМІ під час воєнного стану повинні мати регулювання з питань використання спільної термінології та з питань висвітлення воєнних операцій, зокрема назв та розташувань об'єктів, відео та фотоконтенту. Водночас державне регулювання не повинно стосуватися обмеження доступу громадян до джерел інформації, а також плюралізму думок.

Список літератури:

1. Bratic V. Examining peace-oriented media in areas of violent conflict, *International Communication Gazette*. 2022. URL: https://www.sfcg.org/Documents/DME/bratic_peace_oriented_media.pdf (дата звернення: 16.06.2022).
2. Ciuriak D. The Role of Social Media in Russia's War on Ukraine. *Saint Pierre Center for International Security*. 2022. URL: <https://ssrn.com/abstract=4078863> (дата звернення: 10.06.2022).
3. Eilders C. Media under fire: Fact and fiction in conditions of war. *Institute for Media Research in Hamburg*. 2005. URL: <https://www.corteidh.or.cr/tablas/a21917.pdf> (дата звернення: 01.06.2022).
4. How media can be an instrument of peace in conflict-prone settings. *Paper Presented at the Media and Conflict Prevention: A Research and Policy Roundtable*. 2017. URL: <http://surl.li/chyft> (дата звернення: 11.06.2022).
5. Lovelace A. Tomorrow's Wars and the Media. *Parameters*. 2022. 52(2). URL: <https://press.armywarcollege.edu/parameters/vol52/iss2/15/> (дата звернення: 16.06.2022).
6. MADIEGA, Tambiama A. Russia's war on Ukraine: The digital dimension. *European Parliament*. 2022. URL: https://europarl.primo.exlibrisgroup.com/discovery/fulldisplay/alma991001361085704886/32EPA_INST:32EPA_V1 (дата звернення: 23.05.2022).

7. Mart S., Wolfgang B. Governing Information Flows During War. A comparative Study of Content Governance and Media Policy Responses After Russia's Attack on Ukraine. *Gdhrnet working paper series*. 2022. URL: <http://surl.li/chyfm> (дата звернення: 21.06.2022).
8. Pavlik J. The Russian War in Ukraine and the Implications for the News Media. *Athens Journal of Mass Media and Communications*. 2022. URL: <https://doi.org/10.30958/ajmmc.X-Y-Z> (дата звернення: 01.06.2022).
9. Виставкіна Д. Журналістика в умовах конфліктогенного середовища: загальні принципи та перспективи. *Dialog Mediastudios*. 2020. URL: <http://dms.onu.edu.ua/article/view/225305/229751> (дата звернення: 17.05.2022).
10. Гібридна війна в сучасному світі. Що про неї повинен знати журналіст і редактор? URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/25597/Kulias%2012-27.pdf?sequence=1> (дата звернення: 21.06.2022).
11. Журналістика в умовах конфлікту: передовий досвід та рекомендації: Посібник рекомендацій для працівників ЗМІ. «Компанія ВАІТЕ». Київ, 2016. 118 с.
12. Журналістика на території України в умовах гібридної війни: межі та можливості державного регулювання URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2016-12/8122016-258af.pdf> (дата звернення: 11.06.2022).
13. Моргун А. Війна Росії проти України: тенденції конфліктного дискурсу в сучасних українських ЗМІ. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2016. Вип. 3–4. С. 352–362.
14. Штурхецький С. Особливості сучасних воєн: що потрібно знати журналістам. *Global world : науковий альманах*. 2016. Vol. 2(II). URL: <https://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/50066/ssoar-2016-shturkhetskyu-.pdf?sequence=1> (дата звернення: 21.06.2022).

Kostrubitska A. V. FREEDOM OF SPEECH AND CERTAIN ASPECTS OF THE STATE REGULATION OF MASS MEDIA ACTIVITY DURING THE WAR

The article analyzes the peculiarities of the activities of the media during the war and how this activity differs from the work of journalists in peacetime. Particular attention is paid to the aspect of state regulation of the media in connection with hostilities.

Peculiarities of regulating the work of the press, television and Internet media in both European countries and Ukraine have been identified. It is determined that since the beginning of the active phase of the Russian invasion of Ukraine, most European governments have not introduced legislative changes aimed at regulating the work of social networks or TV channels in response to the war in Ukraine. At the same time, it is noted that national regulators have banned or blocked access to broadcasts of Russian content in order to prevent misinformation. Among the justifications for such actions in the legal field were: ensuring morality and legality in the provision of media services (Estonia), threats to national security and safety of citizens (Latvia), concerns about incitement to hatred (Moldova).

Particular attention is paid to the study of the activities of journalists during the armed conflict, as well as the possible consequences of publishing materials: cooperation with the military and politicians, humanitarian mission, work in the war zone, the language issue etc. There are three possible consequences of the media during martial law: 1) the media can help accelerate policy decisions by simultaneously covering the problem on many resources; 2) The media may hinder the achievement of political goals due to overly emotional coverage of news or disclosure of military operations; 3) the activities of the media can influence the political agenda.

The conclusions emphasize that Russia's war against Ukraine has significant consequences for the media. It is becoming increasingly clear that only independent journalism can help give an accurate understanding of the war and help in the search for the truth.

Key words: mass media, state regulation, war, military actions, freedom of speech.